

Kriminalteknik

Psykologen som detektiv – fakta eller fiktion?

Den s.k. psykologiska profileringen av gärningsmän vid brottsutredningar innefattar tre forskningsfrågor. För det första ifall det är möjligt att förutsäga gärningsmannens egenskaper på basis av hans eller hennes beteende på brottsplatsen, för det andra om det är möjligt att koppla ihop samma gärningsman till olika brott på grundval av beteendemässiga likheter, och för det tredje, om det är möjligt att avgöra var gärningsmannen bor på basis av var han eller hon begått sina brott. **Pekka Santtila** konstaterar att de två senare slagen av profilering använts med en viss framgång, medan man däremot inte i någon större utsträckning lyckats i försöken att förutsäga gärningsmännens egenskaper.

Möjligheten att vetenskapligt bedöma profilering av gärningsmän är beroende av att man kan göra en klar distinktion mellan *förutsägande* och *förutsagda* variabler. Det betyder att de förutsägande variablerna måste begränsa sig till data som polisen objektivt kan identifiera i början av en brottsutredning *innan* gärningsmannen gripits. Därför kan vetenskapliga studier där gärningsmän är utgångspunkt i regel inte ge användbar information för gärningsmannaprofilering eftersom de två variabelgrupperna inte är klart åtskilda. När det gäller de förutsagda egenskaperna är det viktigt att de är objektivt verifierbara, som t.ex. gärningsmannens sannolika brottsbakgrund, eftersom polisen annars inte kan använda dem under brottsutredningen. Åsikter om till exempel gärningsmannens intrapsykiska processer bidrar inte till detta fast de kan vara intressanta ur en psykologs eller psykiaters synvinkel.

I vetenskaplig forskning kan man till exempel utgående från lösta mordfall koda både variabler som gäller gärningsmannens *beteende* på brottsplatsen och andra faktorer kring brottet, samt variabler som gäller gärningsmannens egenskaper. Efter kodandet kan samband mellan brottsplatsvariablerna och gärningsmannens *egenskaper* analyseras statistiskt.

Hurdan gärningsman?

I en finländsk studie från 2004 som gällde mord kunde vi identifiera ett antal faktorer som höjde sannolikheten för att gärningsmannen hade tidigare brottsbakgrund. Ifall offret hade druckit alkohol före mordet, var sannolikheten för att gärningsmannen skulle ha tidigare brottsbakgrund signifikant högre jämfört med situationer där offret inte hade druckit alkohol. Man vet från tidigare att antisociala individer har beröring med andra antisociala individer. Alkoholbruk kan utgöra ett tecken på antisocialitet vilket förklarar det identifierade sambandet. Andra variabler som kan vara associerade med antisocialitet, såsom offrets bostadslöshet, arbetslöshet, alkoholism och psykiatriska problem höjde också sannolikhe-

ten för att gärningsmannen i ett mordfall skulle ha ett brottsregister. Ifall mordet utförts på en vardag under dagtid var sannolikheten för att gärningsman hade ett brottsregister ännu högre. Den karikerade förklaringen här är att de flesta individer som inte är antisociala inte har tid att ta livet av varandra under dagtid på en vardag eftersom de då måste vara på jobbet. De ägnar sig åt mord under veckoslutsnätter istället. I analyser av finländska våldtäkter, mordbränder, inbrott och rån har vi på ett liknande sätt identifierat statistiskt signifikanta samband mellan brottens särdrag och gärningsmännens egenskaper.

När dylika samband har identifierats kan man i ett nytt brottsfall göra en statistisk prediktion om gärningsmannens

karaktär. Ett potentiellt problem är hur allmängiltiga sådana predikationer är. Exempelvis kan länkar mellan förövares egenskaper och fakta om brott och brottsplats bara analyseras utgående från lösta fall. Samband i olösta fall kunde i princip avvika från samband i lösta fall. När man gör en gärningsmannaprofil handlar det ju om ett olöst fall, och i de fall där polisen vill använda sig av gärningsmannaprofilering kan det kan vara just deras särdrag som gör att man anser sig behöva hjälp med dem. De studier som gjorts för att undersöka de här frågorna tyder ändå på att det inte finns större skillnader mellan lösta och olösta fall, och att samband mellan brottsplatsbeteenden och gärningsmannaegenskaper till exempel vid mord som har varit svåra att lösa liknar de

samband som finns i ett slumpmässigt urval av alla mord. Men det är möjligt att användningen av profilering leder till att individer som en gång blivit fast för ett brott fortsätter att bli det i fortsättningen medan inga nya misstänkta kommer in i systemet. Det är dessutom i princip möjligt att förutsäga statistiskt på basen av brottens karaktär om ett fall kommer att bli löst eller inte. Detta kan anses väldigt problematiskt ur offrens jämlikhetssynvinkel eftersom resurser då bara används för att undersöka vissa brott.

Samma sätt, samma bov?

Alla studier som utförts hittills har visat på statistiska samband mellan brottsplatsbeteende och gärningsmännens egenskaper. Men dessa samband är inte

”Om ett brott kan utföras på ett begränsat antal sätt är det omöjligt att skilja mellan olika gärningsmän och följaktligen, att koppla ihop brott utförda av samma gärningsman”

speciellt starka, vilket betyder att de egentligen inte i ett enskilt fall kan fungera för att identifiera en specifik individ. Samtidigt innebär detta att en person i *efterhand* lätt kan anses vara den person som en profil beskriver vilket kan leda till problem.

Vid hopkoppling av brott står gärningsmannens egenskaper inte i fokus, utan man vill se om en given gärningsman betar sig till den grad lika på olika brottsplatser att man kan koppla samman brott utförda av samma gärningsman. Denna ansats baserar sig på två antaganden. För det första måste det finnas stabila beteendemönster. Men det i sig är inte tillräckligt, det måste också finnas olikheter i beteendet mellan olika gärningsmän. Vid vissa brott, till exempel vid bilstölder, finns det relativt få sätt för en gärningsman att komma in i bilen. Ifall ett brott enbart kan utföras på ett begränsat antal sätt, kan det hända att det inte finns tillräcklig variation mellan olika gärningsmän. Då är det omöjligt att skilja mellan brott utförda av olika gärningsmän och följaktligen också att koppla ihop brott utförda av samma gärningsman.

Stöd för teorin

I en studie från 2008 av italienska seriemord där 116 mord utförda av 23 olika gärningsmän analyserades, visade det sig att över 80% av dessa mord korrekt kunde kopplas till den rätta gärningsmannen genom att analysera beteendemönstren. En hög nivå av korrekta klassificeringar kunde uppnås genom att ta enbart de 15 brottsplatsbeteenden som mest bidrog till sammankopplingen. Även analyser av finländska serievåldtäkter, seriemordbränder och serieinbrott tyder på att brottsplatsbeteenden kan användas för att koppla ihop brott. Analyserna har hittills begränsats till en brottstyp i taget. Men gärningsmän begränsar sig i regel inte till bara en typ av brott. Detta är en utmaning för brottskopplingen eftersom beteendevariablerna ofta är brottspecifika. Men även om gärningsmän utför brott som inte har gemensamma beteendemässiga variabler är det möjligt att identifiera relationer mellan olika variabler i två olika brottstyper. Ifall stabila relationer finns är det möjligt att sammankoppla brott över brottstypgränser. Den här typen av analyser har ännu inte utförts.

Nära hemmet

Den tredje forskningsfrågan inom gärningsmannaprofileringen gäller möjligheten att förutsäga var gärningsmannen bor på basis av var han utfört sina brott. Utgångspunkten är en analys av avstånden mellan gärningsmäns hem och brottsplatser i lösta fall. Dessa avstånd kan presenteras i form av en avståndsfördelning, dvs. för varje avstånd kan man se hur stor andel av brotten som utförts på just det avståndet från gärningsmannens hem. När man sedan har en serie brottsplatser kan man använda denna fördelning för att förutsäga det sannolika avståndet från brottsplatsen till hemmet. För att testa effektiviteten av dessa prediktioner kan man avgränsa t.ex. den del av en stad som måste genomsökas (med början från punkten med den största sannolikheten) innan gärningsmannens hem hittas.

Det har visat sig att den geografiska profileringen fungerade effektivt – i en nylig studie (2008) analyserades lägenhetsinbrottsserier i Helsingforsregionen. I medeltal behövde man enbart genomsöka 2 procent av hela sökområdet, dvs. Helsingforsregionen, innan man hittade gärnings-

mannens hem. Det intressanta var att gärningsmannens beteende på brottsplatsen var associerat med avståndet så att mera impulsiva beteenden indikerade kortare avstånd medan beteenden som tydde på planering indikerade längre avstånd. Detta kunde användas för att ytterligare begränsa sökområdet för en undergrupp av fall som definierades genom att ta beteendedrag i beaktande. Medelsökområdet för denna undergrupp var 0,2 procent av det totala området. Detta område motsvarar cirka 1,5 kvadratkilometer. För att få en föreställning om den praktiska betydelsen av detta beräknade vi hur många individer med inbrott i sin brottsbakgrund som bodde på ett område av den storleken. Resultatet var att det rörde sig om 2 till 3 individer. Det tyder på att det finns potential i den geografiska profileringen.

Potential och brister

Den faktiska effektiviteten är ändå inte säkerställd med detta. För tillfället är den finländska polisen intresserad av att genomföra ett fältexperiment där man testar metodernas effektivitet genom att hälften av utredningsgrupperna kommer att få automatiserade profileringssystem till sitt förfogande medan andra hälften kommer att fungera som kontrollgrupp.

Utöver de problem som redan nämnts är användningen av profileringsresultat som bevis i rätten problematisk. Prediktioner i en profil brukar vara relativt allmänna och är av probabilistisk karaktär. Det betyder att de lätt kan förefalla passa in på den anklagade, vilket är problematiskt om beslutsfattarna inte inser att samma profil också skulle passa in på många andra individer. Ett problem här är kontakten mellan den som gör profilen och polisen. Eftersom det alltid finns en del subjektiva beslut gällande till exempel kodning av gärningsmannens brottsplatsbeteenden, kan vetenskapen om att polisen tror att två fall har samma gärningsman påverka kodningen så att större likheter ses jämfört med om beteendet skulle ha kodats på något annat sätt. I USA har polisen fler gånger försökt introducera psykologiska profiler som bevis i rättegångar. Detta har för det mesta inte lyckats – vilket i det nuvarande läget kan anses vara positivt.

Pekka Santtila
Professor i tillämpad psykologi
pekka.santtila@abo.fi

(Litteraturhänvisningar finns på hemsidan)

”Prediktioner i en profil brukar vara relativt allmänna, vilket betyder att de lätt kan förefalla passa in på den anklagade.”

FAKTA

Personlighetsteorin är den teoretiska grunden för förväntad stabilitet i enskilda gärningsmäns beteende. I den mån som brottsplatsbeteendet påverkas av gärningsmannens varaktiga personlighetsdrag, kan också stabila beteendemönster förväntas. Detta antagande har kritiserats på basen av nyare fynd inom personlighetsforskning där beteendet ses som en produkt av ett samspel mellan personlighet och omgivning. Stabilitet kan bara förväntas ifall omgivningens centrala drag är konstanta från ett brott till ett annat. Kritiken kan delvis vara obefogad eftersom omgivningsfaktorer inte är oberoende av gärningsmannens personlighet. Det är sannolikt att gärningsmän delvis väljer brottsplatser där viktiga särdrag återkommer. En seriemördare kan till exempel välja enbart kvinnor som sina offer, vilket torde öka stabiliteten i gärningsmannens beteende.